

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

ACTIVITIES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Коверя Р.М., студентка V курсу факультету приватного права та підприємництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Місцеве самоврядування відіграє важливе значення в житті населення будь-якої країни. Саме тому діяльність цього інституту завжди привертає увагу суспільства. Водночас зі своїм справжнім змістом місцеве самоврядування фактично з'явилося після здобуття Україною незалежності. Сьогодні поняття включає в себе участь кожного в управлінні місцевими справами через органи самоорганізації населення, громадські слухання тощо, а також через органи місцевого самоврядування. Таким чином цей рівень влади є найближчим до кожного громадянина.

Відомо, що головною метою місцевого самоврядування є задоволення місцевих потреб і вирішення проблем, що виникають на певній території. Однак зважаючи на виклики сьогодення поставлені завдання можуть варіюватися та доповнюватися. У статті розглядаються актуальні проблеми, які постали перед місцевим самоврядуванням під час воєнного стану. Крім того, проаналізовано систему національних нормативно-правових актів, які регулюють діяльність органів місцевого самоврядування.

Відзначено, що місцеве самоврядування одним із перших приймає виклики війни. Станом на сьогодні основними напрямками за якими здійснюється робота органів місцевого самоврядування є безпекові питання, гуманітарна місія, реєстрація та забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб тощо.

Автором аналізується взаємодія органів місцевого самоврядування з військовими адміністраціями та наголошується на важливості збереження можливості функціонування інституту місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Надані окремі рекомендації щодо прискорення прийняття деяких законопроектів, підтримка держави, залучення міжнародних коштів та грантів для того, щоб органи місцевого самоврядування могли продовжувати роботу в надважких умовах.

Ключові слова: місцеве самоврядування, воєнний стан, військові адміністрації, продовольча безпека, державна підтримка.

Local self-government plays an important role in the life of the population of any country. That is why the activity of this institute always attracts the attention of society. Local self-government with its true meaning appeared after Ukraine gained independence. This definition includes everyone's participation in the management of local affairs through the bodies of self-organization of the population, public hearings, deputies of the local council, etc. Thus, this level of power is the closest to every citizen.

It is known that the main goal of local self-government is to satisfy local needs and solve problems arising in a certain territory. However, taking into account today's challenges, the assigned tasks can vary and be supplemented. The article examines actual issues of local self-government in the conditions of martial law. Besides, the article analyzes the system of normative legal acts regulating the activities of local self-government bodies.

The author notes that local self-government is one of the first that accepts the challenges of war. Today the main areas of work of local self-government bodies are security issues, humanitarian mission, registration and provision of housing for internally displaced persons, etc.

The author analyzes the interaction of local self-government bodies with military administrations. Moreover, it is very important to preserve the possibility of functioning of the institution of local self-government in the conditions of martial law. Acceleration recommendations of the adoption of some draft laws, state support, attraction of international funds and grants are appropriate in order local self-government bodies could continue to work in extremely difficult conditions.

Key words: local self-government, united territorial community, martial law, military administrations, food security, state support.

Інститут місцевого самоврядування все частіше стає предметом обговорення не тільки наукового середовища, але й законодавця та суспільства. Особливо, коли питання стосується транспорту, ремонту доріг, неналежного рівня надання комунальних послуг. Однак чи правильно українське суспільство розуміє його роль? Насправді, за задумами законодавця цей рівень влади має бути найближчим до кожного, щоб була можливість швидко вирішувати проблеми, які виникають на місцях.

Вважаємо за необхідне з'ясувати значення місцевого самоврядування у звичайному житті та під час воєнного стану, адже внаслідок останніх подій в нашій державі на цей інститут покладається багато важливих завдань.

Правові засади місцевого самоврядування в Україні визначаються в Конституції України, законах України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про органи самоорганізації населення», галузевому законодавстві, підзаконних нормативно-правових актах, що приймаються на їх основі, а також актах органів місцевого самоврядування, що приймаються в межах їх компетенції.

В Європейській хартії місцевого самоврядування, яка прийнята Радою Європи 15 жовтня 1985 року, і до якої приєдналася й Україна, містяться стандарти щодо організації управління на місцях на засадах місцевого самовря-

дування: «Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей, у межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою державних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення» [1].

У національному законодавстві це поняття визначено в статті 140 Основного Закону так: «Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України» [2].

Місцеве самоврядування – багатогранне та комплексне політико-правове явище, яке можна охарактеризувати різнобічно. Найкраще це можна зробити за допомогою властивих йому ознак. Проаналізувавши положення Конституції України, можна прийти до висновку, що місцеве самоврядування як об'єкт конституційно-правового регулювання виступає в якості: по-перше, відповідної засади конституційного ладу України; по-друге, специфічної форми народовладдя; по-третє, права жителів відповідної адміністративної одиниці на самостійне вирішення питань місцевого значення. Важливо зазначити, що місцеве самоврядування є необхідним атрибутом будь-якого демократичного ладу [3, с. 31].

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення [4]. Місцеве самоврядування має децентралізований управлінський характер, оскільки не передбачає наявності ієрархічної структури та здійснюються обраними представниками населення, що мешкає на відповідній території.

Традиції місцевого самоврядування в Україні сягають своїми коренями в глибину століть, до сільських та міських територіальних громад стародавніх слов'ян.

З історичних пам'яток можна дізнатися про те, що саме територіальні громади були осередками громадського самоврядування в Київській Русі. Кожна громада вирішувала свої справи самостійно, на власний розсуд і в межах наявних матеріальних ресурсів. В цей час органом місцевого, селянського самоврядування, як і в додержавну добу, залишалася верв – сільська територіальна община, виконавчим органом якої були збори громади. Вона здійснювала колективну власність на неподільні землі, реалізацію норм звичаєвого права, організацію захисту своїх членів та їхньої власності у конфліктах з державним апаратом, феодалами і сусідніми общинами [5, с. 16].

Важливе значення для подальшого розвитку місцевого самоврядування мало магдебурзьке право, яке було засноване на праві громад в містах середньовічної України. Юридичними наслідками надання місту магдебурзького права було: скасування звичаєвих норм, виведення міста з-під юридичної місцевої адміністрації (феодалів, воевод, намісників, тощо) та запровадження власного органу міського самоврядування – магістрату, який складався з двох колегій – ради (адміністративний орган) та лави (судовий орган) [5, с. 21].

Історичні відомості про Січ, описуючи внутрішній устрій козацької республіки, зазначають, що вона мала два поділи – військовий і територіальний. Вищим органом влади Запорізької Січі була січова рада, котра збиралася регулярно, як правило двічі на рік, для обрання уряду – кошової, паланкової, курінної старшини, а також для розподілу угідь між куренями [5, с. 35].

Історія показує, що наша держава пройшла свій унікальний шлях у встановленні збалансованого механізму функціонування місцевого самоврядування, проте останнє поступово набуває нового значення. В 2014 році було розпочато процес децентралізації, основна ідея якої є незмінною – наближення влади до населення, забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень, раціональний розподіл владних повноважень, фінансів та відповідальності між державними та муніципальними органами з метою забезпечення добробуту держави й утвердження демократичних цінностей. З огляду на цю ідею погоджуємося, що і система місцевого самоврядування має чітко спиратися на інтереси населення, залежати від його поглядів щодо управління місцевими справами та базуватися на принципах народовладдя, підзвітності, підконтрольності й відповідальності перед населенням та функціонального розмежування повноважень [6].

Зазначене дає підстави стверджувати, що ідея влаштування життя людей за принципом самоврядування з'явилась давно. Кожна людина, якій важлива доля України, рідного села, селища чи міста, може активно сприяти розвитку інституту місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Особливо актуальною є участь населення у вирішенні питань місцевого значення під час правового режиму воєнного стану.

24 лютого в Україні було введено воєнний стан. Це змінило життя всіх українців, діяльність державних і само-

врядних інституцій. Попри це, місцеве самоврядування продовжує свою роботу сьогодні [7].

Необхідно звернути увагу на те, що на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації [8]. Водночас, функціонування військових адміністрацій не передбачає припинення діяльності органів місцевого самоврядування (далі – ОМС), однак, вносить суттєві обмеження в систему повноважень останніх, впливає на можливості управління територіями та на реалізацію територіальними громадами права на місцеве самоврядування в Україні. На думку Лялюка О. Ю., їхнім основним призначенням має бути не заміна системи місцевого самоврядування, а реакція в інституційний спосіб на ситуацію в країні та налагодження у такий спосіб можливості швидкого і оперативного прийняття рішень [9, с. 7, 10].

В свою чергу Муртішева А. О. зазначає, що вкрай важливо зберегти можливість функціонування інституту місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та сприяти побудові координованої та ефективної системи управління державою одночасно зі збереженням демократичних та правових засад функціонування публічної влади [10, с. 419]. Наразі ми можемо спостерігати ситуацію як ОМС усіх рівнів дійсно співпрацюють з військовим командуванням та військовими адміністраціями, а за потреби погоджують між собою окремі повноваження.

Проаналізувавши веб-сайти ОМС та відкриті інтернет-джерела, можна зробити висновок, що місцева влада в сучасних умовах вирішує такі проблеми: забезпечення населення продовольчими товарами, реєстрація внутрішньо переміщених осіб, забезпечення належних та безпечних умов праці на робочих місцях, організація освітнього процесу, відбудова територій.

Зрозуміло, що продовольчі питання є одними з найважливіших для населення, тому задля уникнення гуманітарної кризи Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову №328 від 20.03.2022 р. щодо забезпечення населення продовольчими товарами тривалого зберігання в умовах воєнного стану. Відповідно до неї порядок безоплатної видачі продовольчих товарів населенню та забезпечення їх видачі покладається на обласні військові адміністрації (далі – ОВА) [11]. В свою чергу ОВА організували поширення гуманітарних вантажів серед громад областей, а ОМС отримавши пакунки, займалися їх видачею жителям міст, сіл та селищ. Таким чином, ми можемо простежити взаємодію органів місцевої та державної влади.

Крім того, ОМС координують надання іншої благодійної допомоги відповідним категоріям споживачів, дбаючи про найважливіші потреби населення. В першу чергу видача такої допомоги відбувається найбільш незахищеним верствам, серед яких внутрішньо переміщені особи.

Оскільки в окремих областях та районах можна було спостерігати велику кількість внутрішньо переміщених осіб, Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) 13.03.2022 р. постановою №269 вніс зміни до Порядку оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Відповідно до цих змін у період дії воєнного стану внутрішньо переміщена особа для отримання довідки може звернутися до уповноваженої особи виконавчого органу сільської, селищної, міської ради або центру надання адміністративних послуг [12]. Отже, ОМС організували реєстрацію відповідного статусу, видачу довідок і за допомогою членів громад налагодили процес розміщення людей, які були вимушені покинути свої домівки.

Не залишилися поза увагою і деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану та були врегульовані Наказом МОН № 274 від 28.03.2022 р. Згідно з яким, на органи місцевого самоврядування, зокрема у підпорядкуванні яких

перебувають заклади загальної середньої освіти та установи освіти покладено обов'язок забезпечити зарахування здобувачів загальної середньої освіти, які вимушені були змінити місце навчання до закладів освіти та організувати здобуття освіти за будь-якою найбільш безпечною формою [13].

Ще одним завданням, яке постало перед ОМС є ліквідація наслідків бойових дій, оскільки було пошкоджено об'єкти різного виду (житловий фонд, будівлі закладів освіти, культури тощо). Раніше правовою основою вирішення цього питання слугувала постанова КМУ від 18.12.2013 р. №947. Зараз КМУ було прийнято постанову від 05.04.2022 р. № 423, якою було внесено зміни до Порядку проведення обстеження прийнятих в експлуатацію об'єктів будівництва, а відповідно визначено процедуру здійснення обстеження в тому числі пошкоджених саме внаслідок воєнних дій об'єктів [14]. З моменту набрання ним чинності обстеження об'єктів проводиться за рішенням власника або управителя об'єкта, а обстеження пошкоджених об'єктів може проводитися за рішенням уповноважених органів – виконавчих органів відповідних сільських, селищних, міських рад або у випадках, передбачених законодавством, військовими адміністраціями.

Однак на цьому роль ОМС у цьому процесі не завершується, бо чинним законодавством також передбачається: затвердження порядку організації та координації виконання невідкладних робіт уповноваженими органами (якими в тому числі є і виконавчі органи сільських, селищних та міських рад); визначення об'єктів, що підлягають першочерговому обстеженню; комплекс організаційно-технічних заходів, що включається до проведення обстеження пошкоджених об'єктів; організація робіт щодо аварійного демонтажу на підставі рішення регіональної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій тощо [15]. Отже, було створено цілісний механізм спрямований на ліквідацію наслідків військових дій.

За всі роки становлення українського місцевого самоврядування науковці та практики називають його дві основні проблеми: нечіткість формування повноважень та відсутність достатнього фінансування. Зі старту українського самоврядування воно було недосконалим, але сьогодні проблематика дещо змінилася.

Як бачимо, в умовах воєнного стану критично важливим є забезпечення належного та безперервного функціонування органів влади та місцевого самоврядування. Таким чином, попри перехід всіх політичних і громадських процесів у воєнну площину, важливо, щоб продовжувалася законотворча робота щодо вдосконалення механізмів місцевої демократії.

З цією метою та для спрощення процедури прийняття кадрових рішень в умовах воєнного стану було зареєстровано ряд важливих законопроектів. Серед них: законопроект № 7153 «Про внесення змін до Законів України «Про центральні органи виконавчої влади» та «Про правовий режим воєнного стану» щодо забезпечення керівності державою в умовах воєнного стану», законопроект № 7269 про внесення змін до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо функціонування місцевого самоврядування у період дії воєнного стану, законопроект №7283 «Про народовладдя на рівні місцевого самоврядування» тощо. Деякі з них спрямовані на спрощення функціонування місцевого самоврядування у період дії воєнного стану, інші розширюють правові можливості залучення мешканців і громадських організацій до вироблення рішень на рівні місцевого самоврядування. Однак не всі перераховані проекти були прийняті Верховною Радою України, перебувають зараз на розгляді, а продовження воєнного стану унеможливило прогнозування часу ухвалення відповідних законів.

Наприклад, законопроект №7255 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення повноважень суб'єктів забезпечення цивільного захисту

та імplementації норм міжнародного гуманітарного права у сфері цивільного захисту», зокрема, пропонує доповнити повноваження органів місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту, оскільки у державі відбулися зміни у зв'язку із реформою децентралізації влади.

У законопроекті деталізуються повноваження ОМС саме в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» шляхом перенесення певних положень з Кодексу цивільного захисту України. Так, із загального переліку повноважень органів місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту, які визначені в зазначеному Кодексі, частину повноважень пропонується визнати власними, а частину – делегованими. У цьому контексті потрібно пам'ятати про принцип реформи децентралізації – будь-які додаткові повноваження, якими пропонується наділити місцеве самоврядування, повинні мати додаткові джерела наповнення бюджетів для забезпечення реалізації таких повноважень.

Асоціація міст України (далі – АМУ), розуміючи важливість організації цивільного захисту населення у надзвичайних ситуаціях та необхідність врегулювання певних аспектів цього питання, висловила зауваження щодо окремих положень цього законопроекту. Проблема полягає в тому, що вищезгаданий законопроект пропонує наділити органи місцевого самоврядування низкою повноважень без врахування реальної спроможності місцевих бюджетів. Серед них є пропозиція віднести до власних повноважень місцевого самоврядування накопичення засобів індивідуального захисту для усього населення, яке проживає в межах територій територіальних громад. Цілком очевидно, що для переважної більшості місцевих бюджетів буде неможливим забезпечити реалізацію такого повноваження. Тобто безпека населення у такому випадку буде залежати від спроможності певного місцевого бюджету фінансувати заходи цивільного захисту у конкретній територіальній громаді, а цього не можна допустити [16].

Вбачається, що питання законотворчої роботи наразі є нагальними, бо існує чітка потреба у прискоренні прийняття управлінських рішень в умовах війни, забезпечення безперервності функціонування влади і комунального сектора економіки на усіх рівнях, однак деякі із законопроектів потребують доопрацювання [17].

Економічне становище залишається проблематичною ланкою місцевого самоврядування. Бюджетний кодекс України та ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» вказують, що основними надходженнями до місцевих бюджетів є податки, трансферти та доходи з власних джерел. При цьому звичайний ряд факторів впливає на наповненість місцевих бюджетів. Наприклад, не всі регіони мають розвинуті ринки, значні трудові чи природні ресурси. Але під час війни на наповненість місцевих бюджетів впливає ряд інших негативних факторів. На сьогодні в деяких громадах прифронтових областей фінансова ситуація складна. Це пояснюється тим, що деякі громади окуповані, а є ті, які були на лінії фронту та зазнали значних руйнувань, тому потребують додаткових фінансових витрат на відновлення. Відповідно, це впливає на економіку громади, а економіка є базою для сплати податків. Якщо підприємства не працюють, будуть знижуватися і надходження до бюджетів. Крім того, на це впливає низька платоспроможність жителів громад.

Отже, значно збільшується різниця між фінансовим забезпеченням громад, розташованих близько до зони бойових дій або в тимчасовій окупації, і умовно безпечних громад. Підприємства з таких територій передислоковуються на безпечні, перевозачи потужності, працівників, що призводить до суттєвого недоотримання коштів у місцевий бюджет. Вирішенням цього питання може бути залучення додаткових джерел фінансування. Наприклад, 13.09.2022 р. Кабінетом міністрів України був затверджений проект державного бюджету на 2023 рік, у якому

передбачені окремі механізми фінансової підтримки громад, які найбільше постраждали вій військових дій. Фонд ліквідації наслідків збройної агресії складає майже 20 млрд грн, це додаткова дотація на здійснення повноважень органів місцевого самоврядування на деокупованих, тимчасово окупованих та постраждалих територіях [18].

Цей дисбаланс не можна буде подолати виключно силами місцевого самоврядування, потрібна підтримка держави, залучення міжнародних коштів та грантів. Так, для підтримки українських міст у пошуку партнерів створена нова онлайн-платформа Cities4Cities за підтримки Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Платформа є безплатним онлайн-інструментом. Він дозволяє ОМС України та інших регіонів Європи поділитися своїми потребами та пропозиціями, пов'язаними з міською інфраструктурою, а також налагодити прямі зв'язки для співпраці з отримання практичної допомоги [7].

Отже, досвід, набутий Україною за час війни, демонструє, що інститут місцевого самоврядування продовжує функціонувати в нинішніх умовах. Це є свідченням ефек-

тивності такої самоорганізації суспільства, як місцеве самоврядування. Крім того, прослідковується підвищена взаємодія між органами державної влади, керівництвом територіальних громад та представниками громадських і волонтерських організацій. Державна влада достатньо швидко відреагувала на останні події, врегулювавши діяльність органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Ключовими завданнями, які стоять перед ОМС в умовах воєнного часу залишаються: безпека населення, гуманітарне забезпечення, відбудова територій, підготовка до зимового періоду, в т. ч. облаштування пунктів обігріву. Послідовним є те, що при виконанні завдань виникають проблеми, з якими сьогодні зустрічається місцеве самоврядування, серед них: наповнення бюджетів громад, які створені під час процесу децентралізації та належне законодавче врегулювання їх діяльності. Ці питання потребують поступового вирішення. Однак, поряд з цим, сотні місцевих громад України продовжують будувати своє життя згідно демократичних принципів, які закладені в Основному законі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р., ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р. № 452/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 38. Ст. 249.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Парламентські процедури. Посібник для депутатів місцевих рад та активістів громад / Василь Кашевський (упоряд.). Рівне, 2008. 134 с. URL: <http://ipo.org.ua/wp-content/uploads/2015/06/web2.pdf> (дата звернення 12.11.2022).
4. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР/ *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 13.11.2022).
5. Історія та теорія місцевого самоврядування: навч. посібн. / О. М. Руденко та ін. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 226 с.
6. Mr. Yap Kioe Sheng. What is Good Governance? // United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf> (дата звернення: 13.11.2022).
7. Місцеве самоврядування в умовах війни: підсумки за період від 24 лютого до 30 квітня. *UPLAN*: веб-сайт. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/mistseve-samovriadvannia-v-umovakh-viiny-pidsumky-za-period-vid-24-liutoho-do-30-kvitnia/> (дата звернення: 13.11.2022).
8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n13> (дата звернення: 27.11.2022).
9. Лялюк О. Ю. Військові та військово-цивільні адміністрації в системі територіальної організації влади в Україні: компаративний аналіз. Проблеми законності. 2022. Вип. 157. С. 6–19.
10. Муртіщева А. О. Окремі аспекти функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 93-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І. (21 травня 2022 року). Харків, 2022. С. 416-419.
11. Деякі питання забезпечення населення продовольчими товарами тривалого зберігання в умовах воєнного стану: постанова КМУ від 20 березня 2022 р. № 328 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/328-2022-#Text> (дата звернення: 13.11.2022).
12. Про внесення змін до Порядку оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи: постанова КМУ від 13 березня 2022 р. № 269 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-2022-#Text> (дата звернення: 19.11.2022).
13. Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні: наказ МОН України від 28.03.2022 № 274 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0274729-22#Text> (дата звернення: 20.11.2022).
14. Порядок проведення обстеження пошкоджених об'єктів. *Factor*: веб-сайт. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2022/april/issue-4/3/article-120169.html> (дата звернення: 20.11.2022).
15. Про невідкладні роботи з ліквідації наслідків, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд: роль ОМС. *Factor*: веб-сайт. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2022/may/issue-5/1/article-120351.html> (дата звернення: 20.11.2022).
16. Безпека населення не може залежати від спроможності місцевого бюджету фінансувати заходи цивільного захисту. *Децентралізація. Кадри та організація роботи у сфері місцевого самоврядування. Асоціація міст України*: веб-сайт. URL: <https://www.auc.org.ua/povyna/ami-bezpeka-naselennya-ne-mozhe-zalezhati-vid-spromozhnosti-miscevogo-byudzhetu-finansuvaty> (дата звернення: 21.11.2022).
17. Законопроект № 7153: нюанси роботи ОМС та їх посадових осіб. *Factor*: веб-сайт. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2022/april/issue-4/3/article-120168.html> (дата звернення: 21.11.2022).
18. Дефіцит коштів і перевиконання планів: як впливає війна на економіку громад Харківщини. *Суспільне мовлення України*: веб-сайт. URL: <https://suspijne.media/284175-defic11it-kostiv-i-perevikonanna-planiv-ak-vplivae-vijna-na-ekonomiku-gromad-harkivshini/> (дата звернення: 21.11.2022).